

1. Bevezetés

A tengerpart határ a szárazföld és a tenger között. A tengernek ugyanúgy természetes határa a hosszszan elnyúló partvidék, mint a szárazföldnek. Ha valaki birtokolja a tengerpartot, bírhatja a tengert is, s igencsak nehéz elhódítani azt tőle. Ha azonban sokáig nélkülöznie kell a kikötőket, elveszítheti tengeri uralmát.

Velence részéről a partvidék megszerzésének célja nem területi hódítás volt. Jó ideig Velence hadereje csak a flotta volt. Ezért nem is törekedtek soha a kikötők mögött elterülő szárazföld meghódítására. Dalmácia mindig a legfontosabb tényezők egyike – ha nem a legfontosabb – maradt a városállam politikájában. Birtoklása Velence hatalmának alapját képezte: ez biztosította az Adriai-tenger fölötti állandó uralmat, a hajóépítéshez szükséges fát és az itáliai szárazföld meghódításáig (15. század eleje) a gabonát is. Dalmácia birtoklása egyben a partvidéki városok kereskedelmének ellenőrzését is jelentette. Velence Dalmácia birtoklásával meg tudta akadályozni azt, hogy a dalmát kereskedővárosok vetélytársaivá váljanak.

A Magyar Királyságnak is komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy birtokolja a dalmát tengerpartot. Enélkül lehetetlen kijutni a tengerre, kereskedni, további hódításokat

Bárándy Gergely*

Dalmácia államigazgatása a 12–14. században

Párhuzamok és különbségek a velencei és a magyar uralom alatt

indítani. Egy komolyabb flotta kiállítása is lehetetlen volt, amely az itáliai súlyát egyértelműen növelte volna. A tengerpart, és ezen keresztül a tenger uralma, mintegy erős várfalat képez egy nagyhatalom határán, ha azt nem a szárazföld ura birtokolja. Velence sosem veszélyeztette a magyar

* Bárándy Gergely PhD, habil. ügyvéd, Bárándy Gergely Ügyvédi Iroda, ORCID: 0000-0002-6601-6246

Dalmácia térképe¹

király érdekeit oly módon, hogy tartania kelljen országa területi veszteségétől, de szinte elzárta országát a tengertől és ezen keresztül a keletre irányuló biztonságos útvonalától. A magyar királynak nemegyszer Velence segítségét kellett kérnie emiatt, például csapatai szállításához. Könnyű belátni, hogy egészen másként alakult volna Spanyolország, Anglia vagy Portugália történelme a flottáik nélkül.

2. Kit illet Dalmácia? Előzmények és legitimitáció

Ha valami ékes példája a középkor zavaros viszonyainak, az Dalmácia a 11. században. A Kvarner-öböl és egyes délre fekvő szigetek Velence uralma alatt állnak, amely ekkorra ugyan *de jure* a bizánci birodalom egyik városa, a dózse pedig bizánci herceg (*protosebastos*), *de facto* azonban önálló, szuverén állam, a herceg pedig szuverén uralkodó. Közép-Dalmácia városai a horvát uralkodóval küzdenek önállóságukért, aki integrálni akarja őket birodalmába. Zára priorja, aki formálisan bizánci udvari címet visel, és a birodalmat képviseli, elismeri a horvát uralkodót királynak, miközben a dózsának, őt „seniorának” nevezve tesz esküt. Mindeközben Bizánc soha nem mondott le a tartományáról. Valódi hatalma azonban Dél-Dalmáciára (Raguza központtal) korlátozódik. A bizánci császár 1082-ben a dózse feladatává teszi, hogy teljes Dalmáciát védje és igazgassa. Amikor pedig hatalmi érdekei úgy kívánják – például két évtizeddel később –, elismeri a magyar király dalmát hódításainak jogosságát. Még a kétszáz évvel későbbi viszonyokra is igaz volt a megállapítás: „...a hatalmi-politikai csatározásokban a küzdőtér szerepét betöltő Dalmácia – illetve szűkebben véve: a szárazföldön és a szigeteken található dalmát városok – feletti mindenkori uralmi képződmények tulajdonképpen az egész időszakban a permanens instabilitás állapotában voltak”.²

Több mint három évszázadon át állandó harc folyt Dalmáciáért a Magyar Királyság és a Velencei Köztársaság között.³ A dalmát városok feletti uralom sokszor változott. A történetírók, Dalmácia fővárosa, Zára (Zadar), Velence elleni „lázadásait” már számokkal jelölték; volt, hogy egy évtizeden belül négy alkalommal került rá sor. Ugyanakkor tendenciaként megállapíthatjuk, hogy e három évszázadban Zára és Észak-Dalmácia (beleértve a Kvarner-öböl szigeteit) jellemzően a Velencei Köztársaság, míg Spalato (Split), Trau (Trogir) és a közép-dalmáciai szárazföldi területek jellemzően a magyar király fennhatósága alatt álltak. S ekközben mindkét uralkodó párhuzamosan viselte a Horvátország és Dalmácia hercege/királya címet, kifejezve azt, hogy ő e területek legitim ura. A számtalanszor gazdát cserélt dalmát városok aktuális bevételé/viszavételé során mind Bizánc, mind Magyarország, mind pedig Velence meggyőzőnek tűnő érveléssel igyekezett bizonyítani hódításai jogalapját. S önmagában a magyar-horvát államszövetséget/perszonáluniót is sokféle módon értelmezték a két nép történelme során, persze az olykor alapjaiban különböző tudományos történeti értékeléseket sokszor aktuálpolitikai megfontolások indokolták.⁴

Bizánc évszázadok óta gyakorolta a főhatalmat Dalmácia felett mind Velence, mind a magyar király színre lépése előtt. Dalmácia a birodalom része volt (Dalmatia thema), és a császár, még azokban az időszakokban, amikor hallgatólagosan tudomásul vette egyes dalmát városok elvesztését, sem mondott le soha jogigényéről. Velence minden esetben Bizánc kérésére, de legalábbis a császár egyetértésével és beleegyezésével vonult be a dalmát városokba, sőt, a császár a *Chrysobullon*ban már 1082-ben – azaz a magyar királyok első trónigénye előtt egy évtizeddel – a dózse feladatává tette Dalmácia védelmét és igazgatását. Ugyanakkor, amikor Kálmán szövetséget kötött a bizánci császárral, s elődje, László leányát feleségül adta a bizánci trónörökösöz, a császár elismerte és szentesítette Kálmán hódításait Dalmáciában. Ezt magyar oldalról úgy értelmezték, hogy megszűnt Velence jogalapja Dalmácia birtoklására. A dalmát városok először szívesen fogadták a velencei fennhatóságot és védelmet. Később azonban gyakran lázadtak a velencei uralom ellen, s a magyar király uralmát kívánták.

Miután vetélytársa felett győzelmet aratott, Kálmán magyar királyt a horvát koronázóvárosban, Tengerfehérváron (Biograd na Moru) Horvátország királyává koronázták, s a dalmát városok, miután Kálmán kiváltságokat és önkormányzatot adott nekik, hűséget esküdtek a királynak. De Kálmán nem volt a horvát uralkodóinasztia, a Trpmirović-ház leszármazottja, csupán az utolsó előtti horvát király feleségének unokaöccse, mely király (Zvonimir) maga sem volt tagja az előtte és az utána trónra került Trpmirović-házi királyoknak. Ráadásul uralmához a László király ellenében megválasztott horvát származású Petar király fegyverrel való legyőzése által jutott. Uralma vérségi alapon illegitim volt. E legitimitási probléma láthatóan később is tovább élt; ez motiválhatta, hogy készült egy 14. századi, 1102-re datált hamis okirat (*pacta conventa*) arról, hogy 1102-ben a magyar király kiegyezett a horvát nemességekkel (a 12 horvát nemzetséggel), akik őt királyuknak ismerték el. S ez az ő és mindenkori utódainak uralmát is szentesítette.⁵ Miután Kálmán Petar királyt és a nemeseit legyőzte, győztes serege pedig Dalmácia ellen vonult, van esély arra, hogy legalább *de facto* valami hasonló megállapodásra sor kerülhetett. Azaz a legyőzött horvátok belenyugodtak uralmába. Bizonyíték azonban erre nincs. Márpedig, ha nincs, jelen ismereteink szerint a magyar király nem megegyezés, hanem fegyveres hódítás útján jutott a horvát területek birtokába. Kálmán a horvát koronázóvárosban történt királlyá koronázása ugyanakkor hatalmának jogalapját erősíti. De csak mint horvát királyt. Elődei a horvát trónon kétségkívül – titulusukban is hangsúlyozva ezt – Dalmácia királyának is tekintették magukat. Ugyanakkor Kálmán a dalmát városokat, melyeket a velencei dózse a bazileosz megbízásából mint *protosebastos* védett, a Bizánci Császárságtól hódította el, amely évszázadok óta Dalmácia jogos urának tartotta magát, hangsúlyozva a kontinuitást is. A császár a magyar király foglalásaihoz előzetesen nem adta jóváhagyását, csak később ismerte el a *status quo*-t, pusztán aktuális politikai érdekből. Ezért nem minden alapot nélkülöző kritika volt velencei és görög részről, hogy királysága s ezzel együtt

hódításai is illegitimek.⁶ De a magyar modern kori történetírók közül is van, aki úgy fogalmaz: „Horvátország elfoglalásában a feudalizáció folyamatát sikerrel lezáró Magyarország fegyveres expanzióját, feudális hódítását kell látnunk.”⁷ S van, aki ennél árnyaltabban ír, azonban a magyar király horvát uralkodói legitimitását szintén vitatva: „Szent László 1091-i hadjárata nem volt hódítás, de viszont legitim országszerző kísérlet sem, Kálmán koronázása nem jelentett közjogi fordulópontot, a paktum pedig egyszerűen történeti, jogi spekulációnak köszönhetette eredetét.”⁸

Fenti eszmefuttatáson túl, külön elemzést érdemelne, hogy a horvát Trpmirović királyok vajon mennyiben tekinthetők a sajátos történelmi múlttal rendelkező dalmát városok törvényes urainak – összevetve elsősorban Bizánc és Dalmácia sok évszázados kapcsolatával –, így a Dalmácia feletti magyar uralmat miként legitimálja az a tény, hogy a magyar egyben horvát király is volt. A dalmát városok lakosainak és vezetőinek többségét ekkor még nem a horvátok (szlávok), hanem a romanizált illírek alkották, akik már a Trpmirovićok idején is önállóságukat hangoztatták, s igyekeztek megóvni önkormányzatiságukat a horvát uralkodókkal szemben is. Még a 12. és 13. században is ők voltak többségben.⁹ Ezért érdemes egy gondolatot szentelni annak, hogy mi volt e városok lakosainak Magyarország és Velence fennhatóságához való viszonya (tekintettel arra, hogy Bizánc a tanulmányban elemzett időszakban másfél évtizedet leszámítva már nem volt Dalmácia ura, a dalmát–bizánci viszonyra nem térek ki). Mind Velence, mind Magyarország számos esetben hivatkozott a dalmátok irányukban tett hűségesküire. Ugyanakkor tény az, hogy a dalmát városok vezetőinek és lakosainak többsége – sokszor kényszerűségből, de – mindhárom hatalom fejének, a bizánci császárnak, a velencei dózsénak és a magyar királynak, többször is hűséget esküdt. S itt kiemelendő az, hogy több olyan eset is volt, amikor kétségkívül önként kérték a dalmát városok Velence, avagy a magyar király védnökségét: védelmét és fennhatóságát. Velence esetében ilyenek voltak például II. Pietro Orseolo hódításai, avagy 1322-ben Sebenico (Šibenik) és Trau, majd pár évvel később Spalato és Nona (Nin) átpártolásai. A magyar király iránti önkéntes hűségnyilvánítás példája lehet Zára számtalan „lázadása.” A magyar király legitimitációja tehát csakúgy, mint hódításai semmivel nem álltak szilárdabb alapon, mint a Velencei Köztársaságé, s pláne nem, mint Bizáncé. De sok száz évvel az események után – ismerve a középkor cseppfolyós politikai és közjogi viszonyait – talán nem is érdemes sem a legitimitációs, sem pedig a morális kérdéseket hosszabban elemezni. Utóbbiak amúgy is legfeljebb a dalmát városok szemszögéből értelmezhetők.

Észak- és Közép-Dalmácia 12–14. századi történelmét alapvetően, Dél-Dalmáciát pedig jelentős mértékben Velence és a Magyar Királyság küzdelme határozta meg. Dalmáciának mind a bizánci korszakában, mind a magyar, mind pedig a velencei uralom alatt sajátos állami működése volt, melyet bár sok tekintetben eltérő módon, de a királyság és Velence figyelembe vett, megőrzött. A 12. és 13. században gyakorlatilag kialakult a későbbi

korokat is meghatározó hatalomgyakorlási mód magyar és velencei részről egyaránt, mely Velence részéről inkább erópolitikának értékelhető, a királyság részéről pedig privilegiumok, kiváltságok biztosításával gyakorolt puhább hatalomgyakorlási módszerek. A 14. században ebben mind magyar, mind velencei részről – kisebb részben strukturális, nagyobb részben hatalomgyakorlási – változásnak lehetünk tanúi. Mindez nem kizárólagosan, de jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a dalmát városok inkább a magyar fennhatóságot kívánták, ugyanakkor hatékonyságát tekintve talán a velencei modell bizonyult sikeresebbnek.

3. Dalmácia egyházi igazgatása a 12–14. században

A dalmát főpapok a város életére gyakoroltak komoly befolyást. Tisztségük nem rövid időre szólt, s jelentős birtokokkal rendelkeztek a városukat körülölelő területeken. Az ezredforduló környékén, amikor Velence első dalmát hódításai történtek, városuk nevében a püspökök esküdtek hűséget. A püspökök és érsekek tagjai voltak a városi tanácsnak, rangban ők voltak a város első emberei. Itáliában is így volt ez sok helyen a 10. századtól, a várost a püspök és a *comes* együtt irányította. A világi és az egyházi igazgatás között nem volt mereven elválasztott határ, sokszor a püspök személyes tekintélyén múlt, hogy meddig terjed a befolyása világi ügyekben. A 13. századig tehát Dalmáciában az egyházi vezetők jelentős befolyást gyakoroltak a világi államigazgatásra és a diplomáciára.¹⁰

Dalmáciában az ókorban, a Velence alapítását megelőző időkben, Salona érseke volt az egyházi vezető, a második legfontosabb egyházi méltóság pedig Zára püspöke volt. A 6–7. századot követően mindez teljesen újjáalakult, az avar és szláv törzsek betelepülése miatt elpusztult Salona helyét Spalato vette át. A 9. században a Horvát Fejedelemség szuverenitását azzal is erősítette, hogy függetlenedve a dalmát püspökségektől megalapította Nona püspökségét. Mindazonáltal Nonának rövid időn belül el kellett ismernie a spalatói érsek primátusát. A 10. század végén a dél-dalmáciai egyház az ekkor alakult raguzai érsekség fennhatósága alá került, amely később, a 12–13. században, hosszan tartó küzdelmet folytatott a szerb uralkodók által létrehozott és támogatott antivari érsekséggel. Valójában ez a küzdelem a nyugati és az ortodox egyház térhódításáról is szólt.

Spalato és Ragusa (Dubrovnik) különválásával nagyjából egyidejűleg kezdődött Dalmácia és Velence közös történelme, ekkor, a 11. század kezdetén foglalta el Velence a dalmát püspöki városokat. Könyves Kálmán 1105-ben végbement hódításai után a Magyar Királyság is püspöki székhelyek birtokába jutott. Sőt, a spalatói érsekség is magyar fennhatóság alá került. Velence és Magyarország Dalmáciáért folytatott több évszázados harca alakította át az észak- és közép-dalmáciai egyházszervezetet. 1154-ben IV. Anasztáz pápa érseki rangra emelte a velencei kézen lévő Zárát, és négy püspökséget, a szintén velencei hódí-

tás alatt álló Arbét (Rab), Vegliát (Krk), Osserót (Osor) és Farót (Hvar) – amely nem sokkal korábban, ugyanúgy a magyar–velencei küzdelmek miatt lett püspöki székhely – a zárai érsekség alá rendelte. 1155-ben, négy hónappal ezután pedig zárai érsek került a gradói (velencei) pátriárka joghatósága alá. A döntés ellen Zára érseke tiltakozott, miként a város is a velencei uralom ellen. Egy évtizeden belül a záraiak 4 alkalommal lázadtak fel – mindannyiszor sikertelenül – a velenceiek ellen. Változást csak a magyar király segítségével értek el 1181-ben, amely azonban nem járt az egyházszerkezet változásával, a zárai érsek a gradói pátriárka joghatósága alatt maradt, sőt a város 22 évvel később 150 évre ismét a velenceieké lett. Ugyanekkor, a negyedik keresztes hadjáratban Velencének juttatott dalmát városok – így Ragusa és Durazzo (Durrës) is – szintén Grado alá kerültek.¹¹ A dalmát egyházszerkezetet rövid időre tehát a pátriárka felügyelete alatt álló három érsek irányította, de hosszabb ideig csak Zára tartozott ide. Zára gradói joghatóság alá rendelésével, 1155-től – ugyancsak pápai jóváhagyással – a gradói pátriárka felvette a Dalmácia primása címet. A 12. század a velencei egyház szempontjából amúgy is jelentős változásokat hozott. Az egyház vagyoni helyzete hihetetlen gyorsasággal növekedett, erősödtek a szerzetesrendek, és a keresztes háborúk során fellendült a relikviakereskedelem. A gradói pátriárka egyre inkább „velencei pátriárkává” vált. Frigyes császár egy 1177-ben keltezett oklevélben már Velence pátriárkájának nevezte a főpapot. A pátriárka 1157-ben megkapta a jogot a pápától, hogy Konstantinápolyba és más görög városokba – ahol a velenceiek templommal rendelkeztek – püspököket nevezzen ki.¹² Ezzel a 12. századra, Velence világi hatalmának kiterjesztésével párhuzamosan, a gradói-velencei pátriárka megtisztelő egyházi méltóságát tartalommal is kitöltötte; valódi hatalommal és egyházszerkezettel rendelkező főpappá vált.

A 13. század elejétől kezdve, amikor a keresztes sereggel Velence ismét elfoglalta a várost, a zárai érseknek nemcsak a pátriárka előtt kellett hűségesküt tennie, hanem Velencének is hűséget kellett esküdni. Ennek nem csak szimbolikus jelentősége volt. Mint arról szó esett, ekkor igen jelentős befolyása volt a püspököknek a dalmát világi államigazgatásra is. A velencei egyház azonban – eltérően az észak-itáliai más városállamok, illetve a dalmát városok egyházi vezetésétől – érdemben nem szólhatott bele világi ügyekbe. A korai időszakban a dózsának volt óriási befolyása egyházi kérdésekben, s ez nem volt viszonyos. Hozzájárulása kellett az egyházi személyek választáson való részvételéhez, illetve a már megválasztott egyházi méltóságokat ő iktatta hivatalukba. Világi ügyekben joghatósága volt felettük. Csak engedélyével lehetett egyházi ügyont elidegeníteni, vagy azzal bármiféle más ügyletet kötni, és az egyházi központok áthelyezéséhez is hozzájárulására volt szükség. A 12. század közepén Enrico Dandolo gradói pátriárka és szövetségesei – vélhetően a pápa és a császár közti investitúraharc mintájára – kísérletet tettek a dózse befolyásának csökkentésére, de próbálkozásuk kudarcba fulladt. A kudarc következménye az lett, hogy a klérus, amely a befolyásos nemesi családok egyházi tisztséget viselő tagjain keresztül addig befolyást

gyakorolt az állami életre, kiszorult a világi hatalomból. A 12. század második felében és a 13. században alakult ki a velencei arisztokratikus köztársasági államrend, amelyben nem kapott szerepet az egyház. Ki kell azonban emelni, hogy éppen a kialakuló arisztokratikus alkotmány miatt, az egyház felett néhány évtizeden belül már nem a dózse, hanem a nemesség által uralt tanácsok (elsősorban a Nagytanács, a Szenátus és a Tízek Tanácsa) vették át a felügyeletet. 1208-ban a dózse lemondott az egyházi tisztségviselőik jelölési jogáról, a választásukon való részvétel jogáról, és megszűnt a beiktatásuk előtti egyetértési joga is. A papok, bár tiszteletnek örvendtek, s a 15. századig megőrizték jogukat ahhoz is, hogy állami hivatalt töltsenek be, illetve hogy választás útján tagjai legyenek az állami tanácsoknak, sohasem játszottak komoly szerepet a több száz fős Nagytanács ülésein. Később, e tanulmány által vizsgált időszakon túl (1498-ban), kifejezetten kizárták őket a Nagytanácsból, s már 1474-ben a polgári állásokra megválaszthatatlannak mondták ki őket. A Tízek Tanácsa egyik végzésében döntött arról is, hogy valahányszor a Nagytanácsban egyházi ügyeket illető dolgokat tárgyalnak, a velencei javadalmazott papok rokonsága kizárható az ülésekről. Az állami terhek viselésében viszont a papságnak is osztoznia kellett. Ha nem is 21. századi értelemben, de gyakorlati jelentőségét tekintve Velencében a 13. századra megvalósult az állam és az egyház szétválasztása.¹³

Így tehát érthető, hogy Zára visszafoglalásakor (1203) Velence számára sokkal lényegesebb békefeltétel volt az államnak (a dózsának) tett eskü, mint a pátriárkának fogadott hűség. Azonban Velence számára utóbbinak is volt világi hatalmi jelentősége. Amikor 1155 után Zára éppen magyar kézen volt, a király által elismert érseknek nem tettek esküt a gradói pátriárkának. Emiatt a pápa nem ismerte el őket, nem kaptak *palliumot*, ezek az érseknek mindvégig csak választott érsek maradtak. A velencei egyház tekintélye természetesen fontos szempont volt a Velencei Köztársaságnak, de sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett gyarmatbirodalma – így Dalmácia – világi igazgatására. Nem is szólva arról, hogy mint látni fogjuk, a velencei klérus alig korábban veszítette el világi politikai befolyását, mint a dalmát városok püspökei.

4. Dalmácia világi igazgatása a 12–14. században

A Magyar Királyságban a horvát és a dalmát területek igazgatását a királyt képviselő horvát–szlavón bán látta el, illetve a 12. század végétől esetenként királyi hercegek. A bánok katonai főparancsnoki és bírói jogkörrel rendelkeztek. A hercegek, akik jellemzően a magyar királyi trón örökösei voltak, a 13. század végéig biztosan, lényegesen szuverénebb státuszban kormányoztak, mint a bánok. Világi közigazgatási struktúráját tekintve is eltért Dalmácia Horvátországtól. Míg utóbbiban az államigazgatás területi és jogi alapegységét a megyékhez (vármegyékhez) hasonlítható zsupániák képezték, addig Dalmáciában az állam-

igazgatás alapegységeinek a városi tanácsok (itáliai, de nem velencei mintára kis- és nagytanács) tekinthetők, melyeket a városi helyi elit vezetett. A 11. században a dalmát városok már minden bizonnyal a bizánci állam részeként, ugyanakkor a horvát király alattvalójaként is, de nagy önállóságot élvezve, saját patríciuscsaládjaikból származó vezetőik kormányzása alatt éltek. A városok élére *comes*-t választottak, általában egy évre.¹⁴ Igazgatási szinten is megjelenik tehát az eltérő történelmi fejlődés, amely a Horvát Királyságban a Magyar Királysághoz hasonló módon a királyságot alkotó nagyobb területi egységek alapján szerveződött igazgatási modellt követ, addig Dalmáciában a városok jelentik az igazgatás alapegységeit.

Mellékszálként, de mindenképpen említést érdemel, hogy Bizánc 1166-ban elfoglalta Dalmácia magyar kézen lévő városait, s Spalatóba egy bizánci származású herceget (*dux*) neveztek ki az elfoglalt területek vezetésére. Ekkor 15 évre Bizánc visszatért a dalmátok életébe.¹⁵ Azonban ez a rövid, másfél évtizedes bizánci uralom sem hozott újat a Dalmácia (pontosabban az addig magyar uralom alatt álló dalmát városok) kormányzatában. A bizánci helytartó (*dux*) vezetésével felálló adminisztráció gyakorlatilag ráépült a városi önkormányzatokra, s nem hozta vissza a korábbi *thema* központosított igazgatását. Így még a központ szerepét betöltő Spalatóban is megmaradt a *comes* intézménye.¹⁶

A dalmát városok a 12. és 13. században egyértelműen a magyar uralmat kívánták. A magyar király messze uralkodott, sokkal lazább szálakkal kötődött a dalmát városokhoz, mint a velenceiek. Lojalitásukat széles körű autonómiával és a városoknak adott kiváltságokkal biztosította. A kiváltságok természetesen koronként és városonként eltérőek voltak, azonban a magyar királyok Kálmántól kezdve mint legfontosabbakat említve, biztosították a városok adómentességét, a *comes* és a püspök megválasztásának szabadságát, a saját jog megtartásának lehetőségét, azt, hogy a városi polgárok felett csak saját bíráik ítéelkezhetnek, valamint a szabad és vámmentes kereskedelem jogát a királyság területén. S ami az egyik legfontosabb: immunitást élveztek a királyi hatalmat képviselő bán joghatóságával szemben. Összességében a helyi hatalmi struktúrát megőrző, egyre bővülő, széles körű autonómiát a Magyar Királyság területén belül. Mindazonáltal kiemelést érdemel, hogy a magyar uralom sem mindig a kiváltságok biztosításáról szólt. Voltak időszakok, amikor a magyar király sokkal szorosabbra fűzte viszonyát a dalmát városokkal. Már Kálmán is megpróbálkozott azzal, hogy saját emberét válasszák meg Spalató *comes*-ének. 1244-ben IV. Béla nyomására a magyar Csák nemzetségből való Ugrint választották a magyar uralom alatt álló legfontosabb dalmát város, Spalató érsekévé, és egy személyben ő lett a város *comes*e is. Miként olyan is előfordult, hogy a király által kinevezett bán egyúttal Trau és Spalató helytartója is volt. Számos alkalommal választottak püspöknek és *comes*-nek (később *podestának*) a király bizalmi körébe tartozó magyar nemeset.¹⁷ Sőt ilyenre a 12. században is volt példa, amikor II. Béla 1136-ban saját emberét segítette a spalatói érseki székhelybe, vagy amikor III. Béla 1181-ben a pápa tiltakozása ellenére választotta meg Spalató érsekévé

egyik magyarországi hívét¹⁸ Később, a 13. század közepétől írásba nem foglalt elvárás lett, hogy Spalató érseke magyar főúr legyen. Így tehát, bár a privilégiumok garantálták a *comes* és a püspök megválasztásának szabadságát, a püspökök esetében már a 12. századtól, a *comes*ek esetében pedig a 13. századtól erősen érvényesült a királyi befolyás. Az egyház a 13. században egyre inkább elvesztette a városvezetésre gyakorolt befolyását, ezért vált fontossá, hogy a királyhoz lojális *comes*ek álljanak a város élén.¹⁹

A 13. század végére (az 1270-es években), a magyar királyi hatalom meggyengülésével a Šubić nemzetség átvette a hatalmat a tengermelléki Horvátország és Dalmácia felett, így e két terület igazgatása 1270-es évek közepén elvált Szlavóniától, két külön bán irányítása alá került. Šubić Pál horvát-dalmát bán lett, és elérte, hogy szinte az összes dalmát várost rokonai irányítsák. A Šubićok addig is Horvátország és Dalmácia meghatározó politikai szereplői voltak, ezt követően azonban a dalmát városok a horvát bántól való különállása (az immunitás) formalitássá vált. Számos *comes* és egyházi vezető került ki közülük. Így például Trau, Nona, Sebenico, Spalató *comes*e.²⁰

Velence uralma mindvégig sokkal valóságosabb volt. Míg a Magyar Királyság a kereskedelem terén nem volt konkurens a dalmát városoknak, Velence annál inkább. Olyannyira, hogy uralmának egyik fundamentuma, célja volt kereskedelmének elfojtása. Helyőrség biztosította uralmát, a velencei kereskedelmi és hadihajók állandó jelenléte megszokott volt. A velencei uralom korai időszakában, a 12. században, amikor a városokért szakadatlan küzdelem folyt a magyar királlyal, a városok – a magyar uralom alatt állókhöz hasonlóan – a velencei uralom alatt is megőrizhették önkormányzatukat, sőt kiváltságaik megtartására a dózse több esetben esküt is tett. Ordelefo Falier például Kálmán király a dalmát városoknak tett kiváltságait erősítette meg a záraiaknak 1117-ben, melyben garantálta nekik a püspök és a *comes* szabad megválasztásának jogát.²¹ A városok vezetésének módja, akárcsak a magyar modell esetében, igazodott a dalmát hagyományokhoz. A városok élén álló *comes*ek, avagy *podesták* gyakorolták a bírói hatalmat és a közigazgatási főhatalmat. Munkájukat a helyi hagyományok szerint megválasztott tanácsok segítették. Azonban hangsúlyozandó, hogy a velencei központi államigazgatási struktúrától eltérően – a magyar és a velencei uralom alatt egyaránt – nem a tanácsok gyakorolták a főhatalmat, hanem a *comes*ek. A városvezetők megbízatásukat egy vagy két évig töltötték be. A 12. század közepéig jellemzően helyi polgárokat választottak meg, de már a század első felében előfordult, hogy velencei nemeset választottak *comes*-szé, például 1130-ban Pietro Polani dózse fiát Osseróban. Azonban a század közepén tapasztalható volt az a trendforduló, hogy a *comes*ek többnyire formálisan a közösség által megválasztott, de Velencéből delegált, velencei származású nemesek lettek, sokszor a dózse rokonai. Így például tudunk arról, hogy 1167-ben a magyar király leányával, valamint egy főrangú magyar úr leányával Niccolo Michiel dózse két fia kötött házasságot, akik közül az egyik Arbe, a másik Ossero *comes*e volt. De többször volt Ossero *comes*e a

Morosini család tagja is. 1156-ban Zára comesévé a dózse fiát, Domenico Morosinit választották. Azonban továbbra sem volt kizárt megbízható helyi polgárok megválasztása, mint például Vegliában 1163-ban, a későbbi Frangepán családból származó comes esetében. Megjegyzem, néhány évet leszámítva, a 12. században a Velencével kötött megállapodásuk alapján ott végig a Frangepánok töltötték be a *comesi* tisztséget. A *comesek* hivatalba lépéséhez az okiratok tanúsága szerint szükség volt a dózse egyetértésére/kinevezésére. Később, a 12. század közepétől kezdődően a velencei alkotmány változása miatt a beleegyezési jog fokozatosan átszállt a tanácsokra, akárcsak a Dalmáciából származó bevételek feletti rendelkezési jog. Arra van adat, hogy 1118-ban Arbe *comesének* kinevezésekor még a dózse gyakorolta a beleegyezési jogot, s ez akkoriban vélhetően más városoknál is így volt. 1163-ban Veglia és 1166-ban Arbe ismételt elfoglalása után comes beiktatásához a dózse és az 1141-ben felállított *sapientes* testületének a jóváhagyására volt szükség. 1197-ben Arbe újabb birtokbavétele után a dózsét már nem is említik. Egy ideig megmaradt még Velence hercegének beleegyezési joga az alacsonyabb hivatalok viselőinél (például a *comes* helyetteseként működő *vicedominus*), de fokozatosan ez is átszállt a tanácsokra. Jól mutatja a dalmát városok és Velence kapcsolatának egyre szorosabbá válását az is, hogy a *comesek* bírói jogkörben hozott ítéletei ellen a 13. századtól kezdődően Velencébe, a Quarantiához lehetett fellebbezni. A katonai főhatalmat 1349-ig egy különleges, csak Dalmáciában és az Isztrián fellelhető szervezet, a *paysanaticum* gyakorolta, amely egyszerre volt helyőrség és katonai rendőrség.²²

A 13. század elején azonban megváltozott a helyzet. Zára „lázasának” leverése 1203-ban nagy fordulatot hozott Dalmácia és Velence viszonyában. A dalmát főváros valamennyi tizennégy évesnél idősebb lakosa hűségükre kényszerült. A polgárok, bár továbbra is maguk állíthatták a zárai *comest*, csak a velenceiek közül választhattak, és hivatala betöltéséhez továbbra is szükséges volt a dózse jóváhagyása. Érdekes, hogy itt csak a dózsét említik, holott ekkor vélhetően már a *sapientes* testülete gyakorolta ezt a jogkört. A záraiaknak el kellett fogadniuk, hogy ezentúl egyházi uruk a gradói pátriárka joghatósága alá tartozó érsek lesz. Ezenkívül a város lakóinak vállalniuk kellett éves adó fizetését. Ha Velence hadba szállt, a szerződés értelmében a záraiak kötelessége volt kiállítani a flotta egyharmad részét. A város falainak lerombolásáról, felújításáról, újjáépítéséről csak Velence dönthetett. A záraiak kötelesek voltak Velence minden ellenségét ellenségnek, minden barátját barátjának tekinteni.²³ Minthogy Zára ettől kezdve több mint 150 éven keresztül velencei uralom alatt állt, ez a modell határozta meg igazgatásának természetét. Még inkább elősegítette Velence közvetlen befolyásának erősödését, hogy ez a változás – miként fentebb már utaltam rá – egybeesett a velencei arisztokratikus köztársasági államrend kiépülésével. A dózse hatalmának korlátozásával, valamint a tanácsok (a Nagytanács, a *sapientes* testületének utódja, a Signoria, a Szenátus, a Quarantia) felállításával a 12. század végén és a 13. század első felében megalakult az az akkori világban egye-

dülállóan stabil, hatalommegosztáson alapuló államrend, amely Velence nagyhatalmi státuszának egyik fundamentuma volt, s amely lehetővé tette, hogy egy korát messze meghaladó professzionális államigazgatási rendszer jöjjön létre.²⁴ Ez a professzionalizmus jellemezte Velence kolóniáinak igazgatását, így a középkorban szokatlan módon, a központi kormányzat szinte közvetlen befolyását a dalmát városok irányítására is. A felállított tanácsok közül a Szenátus kapta meg a gyarmatbirodalom igazgatásának jogát.

Ha a 12–13. századi két világi igazgatási rendszert összevetjük, azt látjuk, hogy bár a magyar uralom alatt is érvényesült a király befolyása – főképpen a 13. század második felétől –, olyannyira, hogy a városok egyházi és világi vezetői is a magyar főurak közül kerültek ki, Velence mégis szorosabban tartotta a gyeplőt, a dalmát városok igazgatását sokkal inkább integrálta saját államigazgatási (közigazgatási) és egyházszerkezeti rendszerébe, mint a Magyar Királyság. Míg a magyar *comes* a király bizalmi embere volt, addig a velencei – fogalmazhatunk úgy – az új alkotmányos rend kiépülését követően, bár formálisan a városi polgárok választották, gyakorlatilag a központi kormányzat kihelyezett főtisztviselőjeként gyakorolta hatalmát, akinek beszámolási kötelezettsége volt a Szenátus és más tanácsok előtt, miként tevékenységét e központi állami szervek mind hivatalban léte alatt, mind annak végeztével rendszerszerűen ellenőrizték, sőt utasítások formájában befolyásolták is. Míg végül eljutottak oda, hogy a *comest* már formálisan sem választották, hanem Velence küldte meghatározott időre a Nagytanács tagjai közül. Megjegyzem, még a 14. században is találkozunk olyan esettel, amikor a *comest* a velencei nemesek közül ugyan, de a város polgárai választhatták meg. Így volt ez Zára 6. lázadásának leverését követően, 1313-ban. Ugyanakkor, amikor a következő évtizedben Sebenico, Trau, Spalato és Nona ismét Velence fennhatósága alá helyezkednek, már a központi kormányzat Velencében nevezi ki két évre a *comest* a Nagytanács tagjai közül. A velencei *comesnek* így sokszor egyik „állomáshelye” volt csupán dalmát szolgálata, ezt követően máshova helyezték, vagy hivatalt viselt valamelyik velencei tanácsban, például szenátor lett. A velencei *comes* sokkal erősebben kötődött hazája kormányzatához, valójában része volt annak, és a velencei főhatóságok is sokkal szorosabb kontrollt gyakoroltak tevékenysége felett. Mindezt erősítette, hogy határozatlanul előírták, hivatalban létük alatt nem folytathattak kereskedelmet, nem fogadhattak el ajándékot, nem létesíthettek rokoni kapcsolatokat az igazgatásuk alá tartozó területek lakóival.²⁵

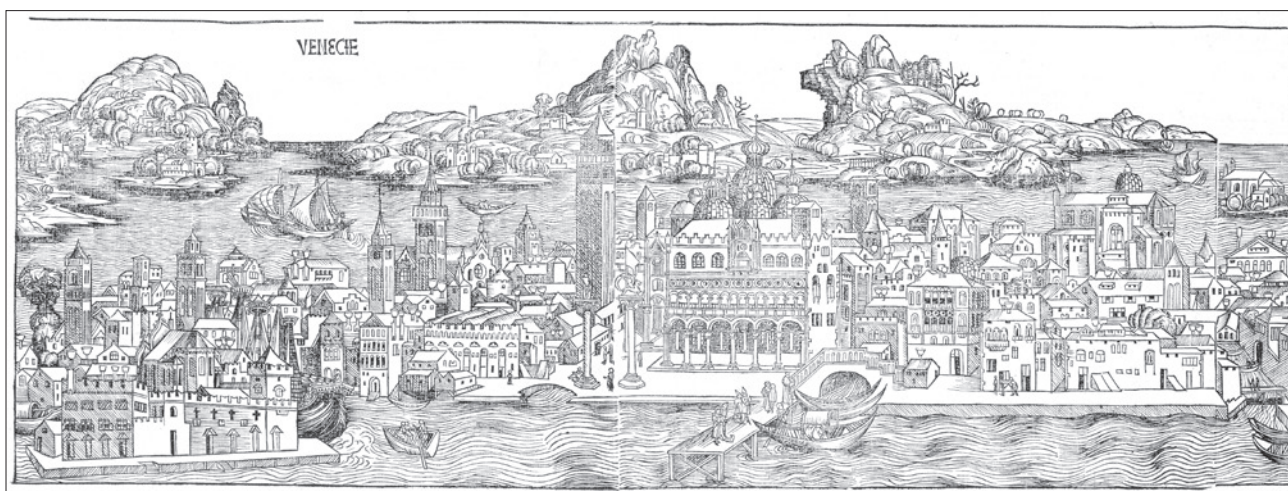
A 14. század a velencei államirányítási modellben két komolyabb változást hozott. Az egyik, hogy 1349-től a dalmát városokban a katonai főhatalom gyakorlását a *capitaneus* vette át. A *capitaneus* velencei nemes volt, ő felelt a helyőrség irányításáért, a hadikiadásokért, így a Velence zsoldjában álló seregekkel való kapcsolattartásért, és a zsoldosereg finanszírozásáért is. A másik változás nem közvetlenül Dalmácia igazgatásához kötődött, azonban kihatással volt rá. Egy nemesi felkelés körülményeinek kivizsgálására 1311-ben létrehozták Velence „titkosszolgálatát” a Tizek

Tanácsát, melyet 1335-ben állandó állambiztonsági szervé nyilvánítottak. Feladatkörébe tartozott többek között a hazaárulás és összeesküvések felderítése és kivizsgálása, a politikai nyugtalanság kezelése, tisztségviselők engedetlenségének és szófogadatlanságnak kivizsgálása, a nemesek bűncselekményeinek kivizsgálása határon belül és azon túl is.²⁶ A tízek Velence gyarmatbirodalmának működését is szigorúan ellenőrizték, megteremtve ezzel a kolóniák vezetőinek állandó és titkos kontrollját. Mindez strukturális változásokat nem hozott a dalmát városok igazgatásában, azonban a *comes* és más tisztségviselők Velence iránti lojalitását határozottan erősítette, akárcsak a velencei törvényhozás által meghatározott összeférhetetlenségi szabályok önkéntes betartását.²⁷

A magyar modell – az Árpád-ház kihalása után, az Anjou királyok idején – szintén módosult kicsit. Károly Róbert nem igazán tudott figyelmet fordítani dalmáciai birtokaira, gyengült a magyar uralom, melynek eredményeképpen a báni méltóságot is viselő Šubićok, valamint más, helyi nemesi családok tovább erősödtek. Ezért uralodása idején, Dalmácia magyar–velencei történelmében először, a dalmát városok szívesebben ismerték el Velence fennhatóságát, amely meg tudta védeni őket a hatalmaskodó tartományuraktól, valamint az adriai kalózoztól. Nagy Lajos uralkodása idején változott a helyzet. 1358-ban, amikor a magyar király elfoglalta a dalmát városokat, megerősítette a korábbi privilégiumaikat. Ez azonban nem állt összhangban a hatalomgyakorlás valódi módszereivel. A király hosszú ideig – 1382-ben bekövetkezett haláláig – maradhatott Dalmácia ura. A dalmát városok integrációja jóval erősebb volt uralkodása alatt, mint korábban, a városoknak kereskedelmi, gazdasági, igazgatási és jogi szempontból is kisebb autonómiát biztosított, általánossá vált a magyar intézmények és hivatalnokok jelenléte. Hivatalosan kiváltsággként megmaradt ugyan a *comes* szabad megválasztásának joga, de beiktatásához a király jóváhagyása

kellett. Ez pedig korántsem formális volt, a gyakorlatban azt jelentette, hogyha nem a király jelöltjét választották meg, a jóváhagyás elmaradt. A tengeri magyar haderő kiállításának kötelezettsége a dalmát városok feladata lett, de a tengernagyot a király nevezte ki. A dalmát városoknak azonban még a szoros magyar uralom alatt is megmaradt a joga arra, hogy velencei területen szabadon kereskedhessenek.²⁸ A velenceiek, a dalmát városok, a horvátok és a magyarok élénk és állandó kereskedelmet folytattak egymással mind az Árpád-házi, mind az Anjou, mind pedig a Luxemburgi királyok uralma alatt.²⁹

A dalmáciai magyar uralom utolsó szakaszában tehát már korántsem volt akkora eltérés a velencei és a magyar hatalomgyakorlás módszerei között. Mindkét hatalom igyekezett minél inkább integrálni Dalmáciát saját köz-igazgatási, adózási, gazdasági, társadalmi rendszerébe, valójában országa szerves részévé tenni a tengermelléket. Jelentős különbségként kell megemlíteni, hogy a magyar uralkodóhoz hű *comes* kontrollja lényegesen lazább volt, mint a velencei *comes*é, akit hazája állandó és közvetlen kontroll alatt tartott. Akárcsak a Velence uralma ellen folyton lázadó dalmát városok katonai parancsnokát, aki szintén velencei nemes volt. A legmarkánsabb mindvégig fennmaradó különbség mégis talán abban ragadható meg, hogy míg a magyar királyhoz lojális városvezetők a Magyar Királyság részeként kezelt városokban érdekeltek voltak a dalmát városok gazdaságának felvirágoztatásában, addig Velence mindvégig annak elfojtására törekedett. Ez pedig érthetővé teszi, hogy a dalmát városok miért kívánták mindvégig inkább a magyar, mint a velencei fennhatóságot. Lajos király halálát követően pár évtizeden belül, a 15. század elején Velence sorra visszavette a dalmáciai városokat, s azokat államiságának végéig, 400 éven keresztül birtokában tartotta. A Dalmácia birtoklásáért folytatott több mint három évszázados velencei–magyar rivalizálás a 15. század első húsz évében véget ért.

Velence látképe³⁰

BÁRÁNDY, GERGELY

Die Verwaltung von Dalmatien zwischen dem 12. und 14. Jahrhundert. Parallelen und Unterschiede unter venezianischer und ungarischer Herrschaft

(Zusammenfassung)

Die Geschichte Nord- und Mitteldalmatiens vom 12. bis zum 14. Jahrhundert wurde im Wesentlichen, und die Süddalmatiens zu einem großen Teil, durch den Kampf zwischen Venedig und dem Königreich Ungarn bestimmt. Der Besitz von Dalmatien bildete die Grundlage der venezianischen Macht. Er garantierte die dauerhafte Kontrolle über das Adriatische Meer, das für den Schiffsbau benötigte Holz und – bis zur Eroberung des italienischen Festlandes – auch Getreide. Auch das Königreich Ungarn hatte ein starkes Interesse daran, die dalmatinische Küste zu beherrschen. Ohne sie war es unmöglich, die Meere zu erreichen, Handel zu treiben, weitere Eroberungen zu unternehmen und eine Schiffsflotte aufzubauen. Dalmatien hatte sowohl in der byzantinischen Zeit als auch unter ungarischer und venezianischer Herrschaft eine spezifische

Staatsfunktion, die, wenn auch in vielerlei Hinsicht unterschiedlich, vom Königreich und von Venedig respektiert und bewahrt wurde. Im 12. und 13. Jahrhundert wurde sowohl von der ungarischen als auch von der venezianischen Seite praktisch eine Art, der auch die darauffolgenden Zeiten bestimmenden Machtausübung etabliert, die auf Seiten Venedigs als Machtpolitik und auf Seiten des Königreichs als eine sanftere Art der Machtausübung durch die Gewährung von Privilegien und Vorrechten zu sehen war. Im 14. Jahrhundert änderte sich dies sowohl auf ungarischer als auch auf venezianischer Seite, wobei sich die Methoden der Machtausübung des Königreichs mehr und mehr denen Venedigs annäherten. Zu Beginn des 15. Jahrhunderts hörte die Rivalität auf, und Dalmatien ging für 400 Jahre in den Besitz Venedigs über.

BÁRÁNDY, GERGELY

The administration of Dalmatia between the 12th and 14th centuries Parallels and differences under Venetian and Hungarian rule

(Abstract)

The history of North and Middle Dalmatia, from the 12th to the 14th century, was basically, and the history of South Dalmatia was significantly dominated by the fight between Venice and the Hungarian Kingdom. Possession of Dalmatia was the basis of Venice's power. This granted the constant rule over the Adriatic Sea, the wood needed for shipbuilding, and also the grain until the conquest of the Italian land (*Terra ferma*). The Hungarian Kingdom also had a great interest in the possession of the Dalmatian coast. It was impossible to reach the sea, to trade, start further conquests, and set on a fleet without it. Dalmatia had a special state operation in the Byzantine era and also in the Hungarian and Venetian era, which – although in

many aspects differently – but the Kingdom and Venice took into account, preserved. In the 12th and 13th centuries the method of exercising power that determined the later ages, was practically established on both the Hungarian and Venetian sides, which from the Venetian side could rather be considered as power politics, and from the Kingdom's side a soft method of power exercised by ensuring privileges and prerogatives. In the 14th century we witnessed changes not only from the Hungarian, but from the Venetian side as well, and the Kingdom's methods of exercising power kept approaching the Venetian method. From the beginning of the 15th century rivalry ceased, Dalmatia became Venice's for 400 years.

Jegyzetek

¹ Kép forrása: ZUCCHI, Francesco: *Lo stato presente di tutti i paesi e popoli del mondo*. XX. kötet, III. rész. Nápoly, Vincenzo Mazzola, 1754. Rézmetszet. Képméret: 335 X 425 mm. – A szerző gyűjteményéből.

² SZEBERÉNYI Gábor: Hatalmi struktúrák a 12. századi Dalmáciában. In BEBESI György (szerk.): *Kelet-Európa és Balkán tanulmányok I. – Hatalmi ideológiák a szláv népek körében*. Történeti konferencia Pécs 2001. november 15. Pécs, 2001. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutatási Központ, 39. p.

³ L. pl. JÁSZAY Magda: *Venece és Magyarország*. Budapest, 1990. Gondolat Könyvkiadó, 8–111. p.

⁴ Utóbbiról bővebben DEÉR József: *A magyar–horvát államközösség kezdetei*. (Jancsó Benedek Társaság Kiadványai) Budapest, 1931. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 3–14. p.

⁵ *A pacta conventáról, annak hitelességéről és későbbi értelmezéséről* bővebben I. MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. In KRISTÓ Gyula (szerkesztő): *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár*. Szeged, 1993. Szegedi Középkorász Műhely, 128–129. p.; DEÉR 1931. 5–14., 32–37. p.

⁶ A magyar király koronázásával összefüggő legitimációjáról bővebben I. DEÉR 1931. 30–34. p.

⁷ KRISTÓ Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 86. p. Ugyancsak nem dinasztikus alapon, a trón törvényes öröklése alapján történt beavatkozásnak, hanem hódító hadjáratnak ítéli meg László hadjáratát Makk Ferenc. Vö. MAKK 1993. 109. p.

⁸ DEÉR 1931. 37. p.

- ⁹ Az etnikai összetételről Zára és Ragusa esetében I. SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország. A 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011. Mundos Novus Könyvek, 104–105., 139. p.
- ¹⁰ GÁL Judit: *Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban – A magyar királyi hatalomgyakorlás dalmáciai jellemzői*. Budapest, 2020. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 21–33. p.
- ¹¹ SOKCSEVITS 2011. 103. p.; PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Budapest, 1899. Athenaeum, 317. p. bővebben I. GÁL 2020. 21–49. p.
- ¹² SCHILLMANN, Fritz: *Venedig – Geschichte und Kultur Venetiens*. Leipzig und Wien, 1933. Verlag dr. Hans Epstein/dr. Rolf Passer. 110. p.; KRETSCHMAYR, Heinrich: *Geschichte von Venedig*. 1. k. Gotha, 1905. 243–245. p.
- ¹³ KRETSCHMAYR 1905. 98–100.; 196.; 245–247. p.; KRETSCHMAYR, Heinrich: *Geschichte von Venedig*. 2. k. Gotha, 1920. 83–85., 88. p.; SCHILLMANN 1933. 111. p.; BÁRÁNDY Gergely: *Velence fénykora – a Velencei Köztársaság államberendezkedésének kialakulása és kora*. Budapest, 1999. Scolar Kiadó, 128., 144. p.
- ¹⁴ SOKCSEVITS 2011. 98., 108. p. (Szlavónia kormányzatáról: 112–119. p.); GÁL 2020. 89., 106–117., 126. p.; a báni méltóság fejlődéstörténetéről, a bánok hatásköréről és az általuk igazgatott területek változásairól bővebben I. KRISTÓ 1979. 84–94., 118–128. p.; A királyi hercegek szuverenitásáról bővebben I. KRISTÓ 1979. 66–74.; 79–83. p.
- ¹⁵ PAULER 1899. 313., 325–326. p.; SOKCSEVITS 2011. 104. p.
- ¹⁶ SZEBERÉNYI 2001. 44. p.
- ¹⁷ Bővebben I. GÁL 2020. 48., 97–101. p.; JÁSZAY 1990. 14–20. p.; a zsupániákról bővebben I. SZEBERÉNYI Gábor: A Balkán, 800 k.–1389. In SASHALMI Endre (szerk.): *Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4. „Kelet-Európa” és a „Balkán, 1000–1800. – Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, 294–295. p.; KRISTÓ 1979. 126. p.
- ¹⁸ MAKK Ferenc: III. Béla és Bizánc. *Századok*, 1982. 1. sz. 47. p.; SOKCSEVITS 2011. 98. p.
- ¹⁹ GÁL 2020. 128–131. p.
- ²⁰ SOKCSEVITS 2011. 126–128. p.; GÁL 2020. 148–152. p.
- ²¹ GYÓRFFY György: A XII. századi dalmáciai városprivilégiumok kritikájához. *Történelmi Szemle*, 1967. 10. sz. 47–48. p.
- ²² SCHMEIDLER, Bernhard: *Der dux und das commune Venetiarum 1141–1229*. Berlin, 1902. 28–33., 60–63. p.; SZEBERÉNYI 2001. 39. p.; KRETSCHMAYR 1905. 239. p.; KRETSCHMAYR 1920. 117. p.; JÁSZAY 1990. 19. p.; SOKCSEVITS 2011. 127–128. p.; KRISTÓ 1979. 187. p.
- ²³ BORÓSY András: A keresztes háborúk és Magyarország. *Hadtörténeti Közlemények*, 1996. 1. sz. 35. p.; JÁSZAY 1990. 26–27. p.; TAFEL, Gottlieb Lucas Friedrich – THOMAS, Georg Martin: *Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. 1. k. Wien, 1856–1857. Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 421–424. p.
- ²⁴ L. bővebben CLAAR, Maximilian: *Die Entwicklung venetianischen Verfassung von der Einsetzung bis zur Schliessung des grossen Rates (1172–1297)*. München, 1895. Dr. H. Lüneburg Verlag; BÁRÁNDY Gergely: Velence, a fékek és ellensúlyok rendszerének úttörője – a Velencei Köztársaság államberendezkedése a XII. század közepétől a XIV. század első feléig, hatalomelméleti megközelítésben. *Jogtörténeti Szemle*, 2016. 1. sz. 66–75. p.; BÁRÁNDY Gergely: A tanácsok rendszerének kiteljesedése; fékek és ellensúlyok rendszerének eróziója Velencében – a Velencei Köztársaság államberendezkedése a XII. század közepétől a XIV. század első feléig, hatalomelméleti megközelítésben. *Jogtörténeti Szemle*, 2016. 2. sz. 71–79. p.
- ²⁵ KRETSCHMAYR 1920. 116–118. p.; JÁSZAY 1990. 44–45. p.
- ²⁶ KRETSCHMAYR 1920. 103–104. p.; BÁRÁNDY 1999. 154., 156–157. p.
- ²⁷ BÁRÁNDY 2016. 2. sz. 76–77. p.
- ²⁸ GÁL Judit: Zára helye a Magyar Királyságban (1102–1382). In KÁDAS István – WEISZ Boglárka (szerk.): *Magyar történelmi emlékek, értekezések. Határon innen és túl – Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 2021. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 314., 317–319. p.; GÁL Judit: A dalmáciai városkiváltságok I. Lajos korában. In KÁDAS István – SKORKA Renáta – WEISZ Boglárka (szerk.): *Magyar történelmi emlékek, értekezések. Márvány, tárház, adomány – Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 2019. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 267–270. p. Bővebben: 257–270. p.
- ²⁹ KRABIĆ, Maria: Szlavón városok a Magyarország, az Adria térsége és a Német Császárság közötti kereskedelemben. In FODOR Pál – SOKCSEVITS Dénes (főszerk.): *Magyar történelmi emlékek, értekezések. A horvát–magyar együttélés fordulópontjai*. Budapest, 2015. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Horvát Történettudományi Intézet, 251–254. p.
- ³⁰ Kép forrása: SCHEDEL, Hartman: *Liber cronicarum cum figuris et ymaginibus ab inicio mundi*. Nürnberg (Nuremberg), 1493. Anton Koberger. Fametszet. Képméző: 193 × 535 mm. A szerző gyűjteményéből.

